

Varga Andrea: Geokémia olvasóleckék 10. olvasólecke

Ásványkémia

Az olvasólecke célja: a lokális kémiai összetétel meghatározási lehetőségeinek, korlátainak és gyakori alkalmazási területeinek (valós képlet megadása, petrogenetikai információk) bemutatása (a feldolgozáshoz szükséges idő kb. 20 perc)

Az ásványkémia kapcsolata a fő- és nyomelem-geokémiával

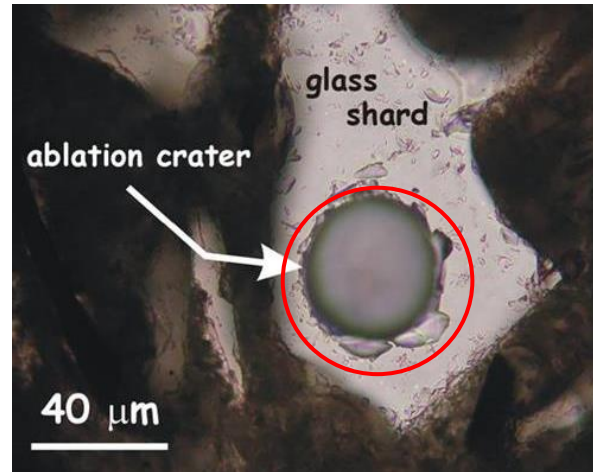
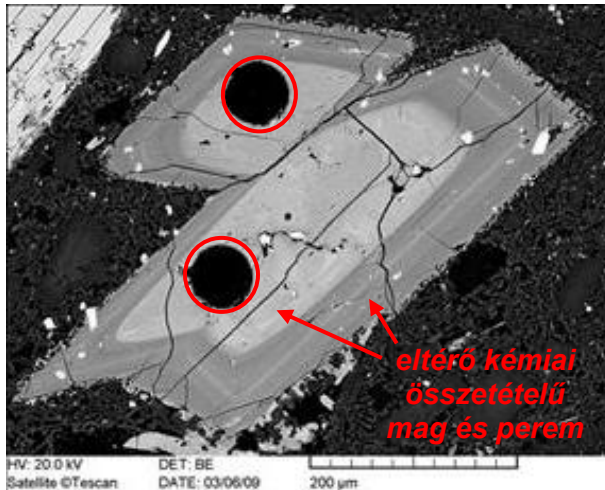
Az előző olvasóleckékben a geokémiai adat forrása a teljes kőzetből (mintából) meghatározott kémiai összetétel volt („*bulk rock geochemistry*” vagy „*whole rock geochemistry*”). Ez azt jelentette, hogy a kiválasztott vizsgálandó mintát – porítva vagy feloldva – elemezték meg, a kémiai adat így a teljes mintára vonatkozott (benne az összes ásvánnyal, amorf fázissal és zárvánnyal). Az ásványkémia ettől annyiban tér el, hogy nem a teljes mintát elemzik, hanem kiválasztott egyedi ásványszemcséket (vagy egyéb alkotókat, pl. üveges alapanyagot, piroklasztitokban vulkáni üvegszilánkot) elemeznek valamilyen speciális (általában mikroszkóppal vagy kamerával kiegészített) műszerrel. A kémiai elemzésre leggyakrabban elektronsugaras mikroanalízist („mikroszonda”, EMPA) vagy lézerablációs induktív csatolású plazma tömegspektrometriát (LA-ICP-MS) alkalmaznak. A geokémiai adat ennek megfelelően nem a teljes mintára, hanem annak csak egy kis részére, a pontszerűen elemzett fázisra vonatkozik. A **lokális (helyi, *in situ*) összetétel** segítségével lehetőség nyílik arra, hogy az ásvány elméleti (ideális) összegképlete helyett – a helyettesítéseket figyelembe véve – a **valós vagy reális összetételi képletet** adjuk meg (pl. *kationszámok számolása, megoszlási együttható meghatározása*). Az ásványkémiai adatsorból szintén értelmezni lehet a főelemek és a nyomelemek mennyiségi viszonyait, a kapcsolatok és az összefüggések megvilágítására széles körben elterjedt a grafikus ábrázolás. Az adatértelmezés fontos eszközei a gyakori ásványokra (pl. plagioklász, piroxén) kidolgozott diszkriminációs (variációs) diagramok, továbbá a sokelemes normalizált (pl. kondrit, PM) diagramok.

A pontelemzéses eljárásoknál egy néhány (~30–100) mikrométer átmérőjű terület választható ki elemzésre (pl. egy ásvány központi magja vagy peremi része, továbbnövekedési szegélye). Egymást követő pontelemzésekkel pedig a kémiai összetétel vonalmenti változása (pl. az ásvány magjától a pereme felé zónás kristályban) is megadható.

A széles körben elterjedt és a lokális kémiai összetétel meghatározására alkalmas geoanalitikai módszerekről rövid ismertetés itt található:

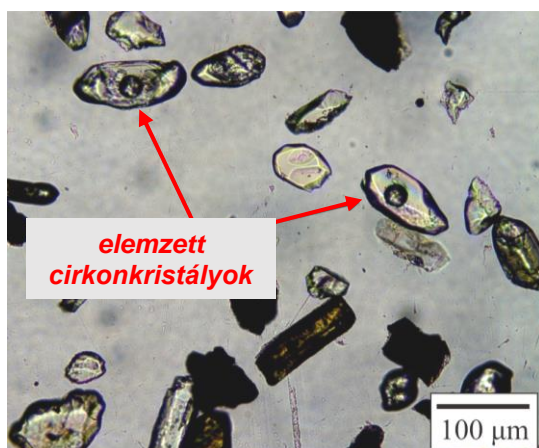
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0073_magmas_kozetek/ch04.html

Az elemzés során a kiválasztott parányi mintatérfogatot fókuszált elektronsugárral gerjesztik (pl. mikroszonda: EMPA) vagy lézersugárral párologtatják el (pl. LA-ICP-MS) a kémiai összetétel meghatározása érdekében. Ehhez a mintából általában polírozott felületű kőzettani csiszolatot használnak.

Ablációs kráterek (a lézerrel elpárologtatott szilárd rész nyoma) összetételi zónás ásványban (amfibol magjában, balra) és vulkáni üvegszilánkban (jobbra). Itt megtalálható: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0073_magmas_kozetek/ch04.html#id571444

A lokális kémiai összetétel meghatározása izotóp-szintű felbontásban (pl. LA-ICP-MS technikával) teremtette meg a pontos **korhatározás** lehetőségét.

Ablációs kráterek löszből korhatározáshoz szeparált cirkonkristályokban

Az ásvány lokális kémiai összetétele: a valós képlet meghatározása

Az ásványok (pl. olivin, piroxén, plagioklász) pontos kémiai képletének megadásához a lokális összetételi adatot leggyakrabban elektronsugaras mikroanalízissel (mikroszonda) határozzák meg. Ennek általános jellemzője, hogy a kémiai komponenseket oxidos formában és tömeg%-ban adják meg, a vas csak összes vasként mérhető (megadása FeO formában terjedt el), továbbá a víztartalom (H₂O, -OH) nem mérhető. Ahhoz, hogy az összetételi adatokból megismerjük a vizsgált ásvány pontos, az elemhelyettesítéseket is tükröző kémiai képletét (úgynevezett **formulaszámítás**), az oxidos összetételi adatokat át kell alakítani **kationszámokká**. Ennek során a tömeg%-os adatokat először moláris mennyiségekké (oxid-mólarány) kell átszámolni, majd figyelembe véve az adott ásvány ideális képletében szereplő oxigén mennyiségét (elméleti oxigénszám), a kation-mólarányokat át kell számolni, majd szétosztani a kristálytani helyeknek megfelelően (pl. piroxén, diopszid elméleti képlete: M₂M₁Si₂O₆; CaMgSi₂O₆, tetraéderes hely: Si, M₁ és M₂ oktaéderes helyek: Mg és Ca).

A számolás menetének részletezése itt megtalálható:

https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0073_magmas_kozetek/ch04s04.html

Az ásványkémiai adatok további alkalmazási lehetőségei

A főelemek és a nyomelemek teljes kőzetből (mintából) meghatározott összetételi adataihoz hasonlóan a lokális kémiai összetételre épülő adatértelmezésben is fontos szerepet kap a szakterületre jellemző diagramokon (variációs és normált sokelemes) történő ábrázolás, illetve a referencia adatsorokkal (pl. kondrit, PM) történő összehasonlítás. **Egy adott ásvány eltérő kémiai összetétele eltérő genetikát jelezhet**, ezért számos esetben **petrogenetikai értelmezéshez** alkalmazhatók (pl. piroxén diszkriminációs diagramok a magmás geokémiában: alkáli vagy nem alkáli, orogén vagy nem orogén, mészalkáli vagy tholeiites, nagy nyomású vagy alacsony nyomású eredet elkülönítése; nyomás és/vagy hőmérsékleti viszonyok meghatározása a metamorf geokémiában).

Önellenőrző kérdések (ásványkémia):

1. Mi a különbség a teljes kőzet geokémiai és az ásványkémiai megközelítésben a fő- és nyomelemek koncentrációjának meghatározása során?
2. Milyen átlagos mintatérfogatról (relatív skálán) hordoz információt az ásványkémiai adat?
3. Mi a különbség egy ásvány ideális és valós képlete között? Hogyan adható meg a valós képlet?
4. Milyen gyakori alkalmazási területei vannak az ásványkémiai adatnak a geokémiában?
5. Az ásványkémiai adatok geokémiai értelmezésben milyen diagramok hívhatók segítségül?

Felhasznált és ajánlott irodalom:

Harangi Sz., Szakmány Gy., Józsa S., Lukács R., Sági T. (2013): Magmás kőzetek és folyamatok – gyakorlati ismeretek magmás kőzetek vizsgálatához, Eötvös Loránd Tudományegyetem, ISBN 978-963-284-478-7
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0073_magmas_kozetek/ch04s02.html

Rollinson, H. (1993): Using geochemical data: evaluation, presentation, interpretation, Longman Group UK Ltd

Újvári, G., Varga, A., Ramos, F. C., Kovács, J., Németh, T., Stevens, T. (2012): Evaluating the use of clay mineralogy, Sr-Nd isotopes and zircon U-Pb ages in tracking dust provenance: An example from loess of the Carpathian Basin, Chemical Geology 304–305, 83–96.

Melléklet: gyakori ásványok ideális képlete

(SZTE Ásványtan kurzus tematikája alapján, tantárgyfelelős: Dr. Pál-Molnár Elemér)

Osztály	Csoport	Sorozat vagy Csoport/alcsoport	Ásványfaj	Összegképlet
Szilikátok (Tekto-szilikátok)	Kvarc csoport	Kvarc csoport	Kvarc	SiO_2
		SiO_2 H ₂ O-val	Opál	$\text{SiO}_2 \cdot n(\text{H}_2\text{O})$
	Földpátok	Kálföldpátok	Ortoklász	KAlSi₃O₈
		Plagioklász	Albit Anortit	NaAlSi₃O₈ CaAl₂Si₂O₈
	Zeolitok		Na-, Ca- és H ₂ O-tartalmú aluminoszilikátok	
Szilikátok (Fillo-szilikátok)	TO szerkezetek (1:1)	Kaolinit csoport	Kaolinit	$\text{Al}_4\text{Si}_4\text{O}_{10}(\text{OH})_8$
		Muszkovit alcsoport	Muszkovit	$\text{KAl}_2\text{AlSi}_3\text{O}_{10}(\text{OH})_2$
	TOT szerkezetek (2:1)	Biotit alcsoport	Biotit	$\text{K}(\text{Fe}, \text{Mg})_3(\text{AlSi}_3\text{O}_{10})(\text{OH})_2$
		„Hidrocsillámok”	Illit	K- és H₂O-tartalmú aluminoszilikát
	TOT+O szerkezetek (2:1)	Klorit csoport	Klorit	
	Szmektit csoport	Montmorillonit	Na-, Ca-, Mg- és H ₂ O-tartalmú aluminoszilikát	
Szilikátok (Ino-szilikátok)	Piroxén csoport	Mg-Fe piroxének	Ensztatit Feroszilit	$\text{Mg}_2\text{Si}_2\text{O}_6$ $\text{Fe}_2\text{Si}_2\text{O}_6$
		Ca piroxének	Diopszid Hedenbergit	$\text{CaMgSi}_2\text{O}_6$ $\text{CaFeSi}_2\text{O}_6$
		Na piroxének	Jadeit Egirin	$\text{NaAlSi}_2\text{O}_6$ $\text{NaFe}^{3+}\text{Si}_2\text{O}_6$
	Amfibol csoport	Ca amfibolok	Tremolit Aktinolit Hornblende	Ca-, Fe- és Mg-tartalmú aluminoszilikátok OH-csoporttal

Osztály	Csoport	Sorozat vagy Csoport/alcsoport	Ásványfaj	Összegképlet
Szilikátok (Neoszilikátok)	Olivin csoport		Forsterit Fayalit	Mg₂SiO₄ Fe₂SiO₄
	Gránát csoport	Piralspit sor	Pirop Almandin Spessartin	Mg ₃ Al ₂ (SiO ₄) ₃
		Ugrandit sor	Uvarovit Grosszulár Andradit	Ca ₃ Al ₂ (SiO ₄) ₃
	Alumoszilikát csoport		Andaluzit Kianit Sillimanit	Al ₂ OSiO ₄ Al ₂ OSiO ₄ Al ₂ OSiO ₄
	Egyéb		Cirkon	ZrSiO₄
Termés-elemek	Fémes elemek		Arany Ezüst Réz	Au Ag Cu
	Nemfémes elemek		Gyémánt Grafit Kén	C C S
Szulfidok és rokon vegyületek	Szulfidok		Kalkopirit Szفالerit Galenit Pirit	CuFeS₂ ZnS PbS FeS
Oxidok és Hidroxidok	Oxidok	X ₂ O csoport	Jég	H₂O
		X ₂ O ₃ csoport	Hematit Ilmenit	Fe₂O₃ FeTiO ₃
		XO ₂ csoport	Rutil Uraninit	TiO₂ (U,Th)O ₂
		XY ₂ O ₄	Magnetit Kromit Spinel	FeFe ₂ O ₄ FeCr ₂ O ₄ MgAl ₂ O ₄
	Hidroxidok	Limonit ásványok	Goethit	FeO(OH)
		Bauxit ásványok	Gibbsit Boehmit Diaspor	Al(OH)₃ AlO(OH) AlO(OH)

Osztály	Csoport	Sorozat vagy Csoport/alcsoport	Ásványfaj	Összegképlet
Halogenidek	Kloridok		Halit Szilvin	NaCl KCl
Karbonátok, Borátok, Nitrátok	Karbonátok	Kalcit csoport	Kalcit Magnezit Sziderit Rodokrozit	CaCO₃ MgCO ₃ FeCO ₃ MnCO ₃
		Dolomit csoport	Dolomit	CaMg(CO₃)₂
		Aragonit csoport	Aragonit	CaCO₃
Szulfátok, kromátok, volframátok, molibdátok	Szulfátok	Vízmentes szulfátok	Anhidrit	CaSO₄
		Víztartalmú szulfátok	Gipsz	CaSO₄•2H₂O
Foszfátok, arzenátok, vanadátok	Foszfátok	Vízmentes foszfátok	Monacit Apatit	(Ce, La, Nd, Th)PO ₄ Ca ₅ (PO ₄) ₃ (F, Cl, OH)